

KUTLU NARSİSİST: FAHR EL NISSA ZEID

Prof. Dr. Talât S. HALMAN*

HEUREUSE NARCISSISTE: FAHR EL NISSA ZEID

Cet article traite la personnalité artistique de Fahr el Nissa Zeid, peintre-femme du XXème siècle, considérée par certains critiques comme étant “une artiste inclassable”. Fille d’une famille d’artistes, Zeid avait une vision très forte. Ses peintures ont été exposées aux quatre coins du monde. Formée dans les divers domaines artistiques ottomans, elle portait également une attention toute particulière aux courants artistiques qui se développaient à l’étranger. Ceci lui a permis de créer sa propre combinaison en s’appropriant différentes normes, méthodes et valeurs artistiques. Fahr el Nissa Zeid, pour qui peindre était le sens même de la vie, a eu le courage de ne pas faire de choix entre les caractéristiques authentiques locales de la Turquie contemporaine et les formes internationales, le patrimoine artistique universel ainsi que la culture occidentale.

Mots-clés : *Fahr el Nissa Zeid, peinture, peintre-femme, XXème siècle, «artiste inclassable», mosaïque, art ottoman, culture occidentale.*

THE CELEBRATED NARCISSIST: FAHR EL NISSA ZEID

This article deals with the artistic personality of one of the 20th centuries female painters Fahr El Nissa Zeid, who by some has been deemed “an inexplicable, or rather uncategorizable artist”. As the daughter of a family of artists Zeid has a strong sense of vision. Zeid, whose paintings which also have features of certain Ottoman arts, has been on display all over the world. She has shown an insatiable interest in the art movements originating abroad, different art norms, methods, values and through a merger of these has created a personal style. Zeid who has the vision to break through the barriers that separate authentic indigenous features and international style, universal legacy and the western culture, states that painting is the meaning of life for her.

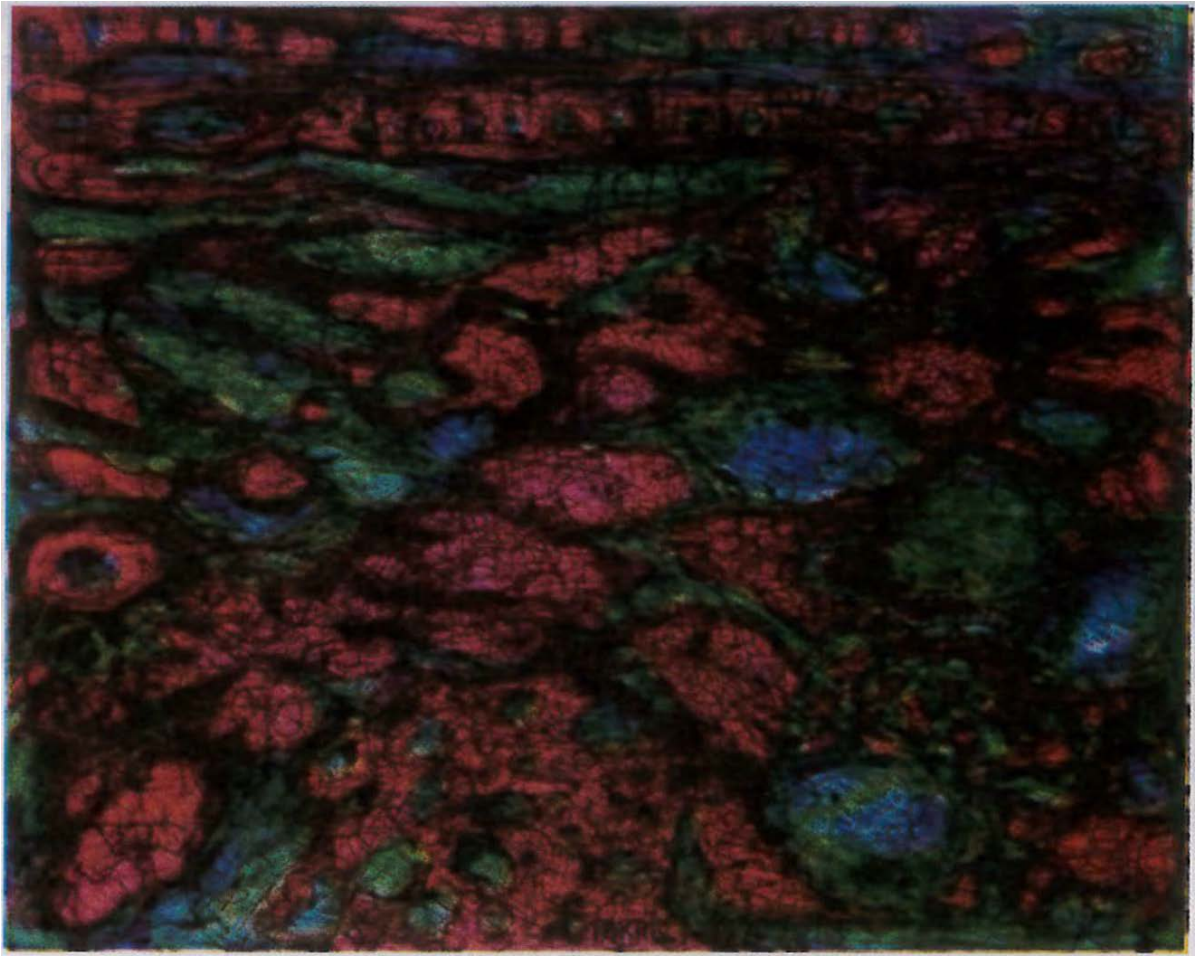
Key words: *Fahr el Nissa Zeid, art, female painters, 20th century, mosaics, Ottoman art, Western culture.*

“Fahr el nissa.” Bugünün diliyle “kadınlığın onuru”, “kadınların övüncü”. Gerçekten öyleydi, ama başardığı büyüklük, kadınlığın erkekliğin ötesindeydi. Elde ettiği başarı düzeyi, kendine özgü dehanın eseri idi.

Colette’ti. Artemis ve Atena’ydı. Buda ve İhtar. Alice oydu – B. Toklas Harikalar ülkesinde... Sakalsız Tolstoy ve Halil Cibran. Hem Dionisos’tu hem Apollo. Belki onların her birinden daha büyüleyici, hepsinin toplamı kadar ilginçti.

* Bilkent Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Edebiyatı Bölümü ve Türk Edebiyatı Merkezi Öğretim Üyesi

turkedeb@bilkent.edu.tr

Kişiliğini “mucize” diye tanımlayanlar olmuştu. Bu tanımlama doğru ama, bir benzetme olarak, artık, çok kolay. Onun kişiliği, çok daha güçlü bir anlamda, bir “imparatorluk”tu... kudretli ve görkemli, vekarlı ve dinç, çok yönlü ve canlı.

Paris’teki stüdyo/evine girdiğinizde, büyüleyici bir mekânla karşılaşırdınız; eşyalarla, yadigârlarla, biblolarla, çehrelerle, hayallerle tıklım tıklım. Tablolarla dolup taşıyordu duvarlar... Başınızı kaldırıp yukarı bakarsanız tavanlarda da bir dolu tablo vardı.

Tapınağın ortasında ayakta duruyordu kendisi, bir baş rahibe gibi, ışıldayan bir anıt... delici yeşil gözleri alev alev. Orada, Parisli entelektüeller ve sanatçılar sık sık bir araya gelirdi. Bir akademi ya da enstitü gibiydi o ev.

Fahr el Nissa Zeid önce İstanbul’un medar-ı iftihar, övünç pınarı olmuştu, sonra Londra ve Paris’in, en son Amman’ın.

Müstesna bir deha – olağanüstü bir yaşam – tanıdığı ünlüleri düşünün: Picasso, Atatürk, Hitler, Faysal, Elizabeth, Hüseyin, Pompidou.

1928’de Dolmabahçe’de Yeni Türk Alfabesi tartışılırken Mustafa Kemal Paşa’nın yanında Fahr el Nissa Zeid oturuyordu.

Paris’teki ilk sergisi (Colette Allendy Galerisi, 1949) dolayısıyla Fransız Akademisi üyelerinden, ünlü yazar André Maurois, şu övgüyü yazmıştı: “Parlak, aydınlık

yapıtlarında... kendi iç tanrısını konuşuruyor”. 1950’li yıllarda, eleştirmenler sanatının özgünlüğüne övgü yağdırmıştı. Paris’te Jacques Lassaigne: “Yapıtları, hiç kimseninkine benzemiyor. Soyut, non-figüratif ya da başka herhangi bir kalıba girmiyor. Kökenlerini İran minyatürlerinde, Bizans mozaiklerinde, Arap vitraylarında aramak boşuna. Onun sanatı sürekli oluşum ve değişim içinde olan bir dinamik kuvvet. “Oxford Üniversitesi’nin “Cherwell” adlı sanat dergisi diyor ki: “Fahr el Nissa Zeid’in yapıtlarına yer vermeden modern resimden söz edilemez.” Paris’in “Les beaux arts” dergisinde R.V.Gindertael, şöyle yazıyordu: “Paris, onun (Denys Chevalier’nin dediği gibi) benzeri olmayan, özgün, sınıflandırılmaz, kategorileri aşan sanatına hemen kucak açtı.”

“Sınıflandırılmayan bir sanatçı”. Denys Chevalier’nin yaptığı bu tanımlama, o zaman da, bugün için de ne kadar doğru. Birçok eleştirmenler, Fahr el Nissa Zeid’in sanatını cendereye soktular. Bir yanılgıydı bu. Ressamlığı kesin dönemlere bölünebilirmiş ya da köklü örneklerden esinlenmiş gibi ‘figüratiften soyuta geçti’ diyenler oldu. Avrupalı eleştirmenler, çoğu zaman işin kolayına kaçarak, sanatını İslam estetiği, Osmanlı kültürü ya da Orta Doğu Arap-Fars duyarlığı açısından değerlendirdiler. Türk eleştirmenlerin çoğu, özellikle Batı sevdalıları, onun yapıtlarını Bizans ya da Avrupa etkileriyle incelemeye çabaladılar. Pek azı şunun farkına vardı ki Fahr el Nissa Zeid, nice sanat normlarını, yöntemlerini, değerlerini ve tekniklerini içine sindirerek kendi özgün bileşimini yaratmıştı.”

Fahr el Nissa Zeid demişti ki “Bir şaheser yaratmak için, önce kendinizi resmin içinde hissetmelisiniz, tüm varlığınızla resmin içine yerleşmelisiniz.”

Büyük ustaların çoğu gibi, yaşamın orta yerinde, canevinde bir “dışarıklı” idi. Ancak, Fahr el Nissa Zeid’in bir “olağanüstü olgu” diye tanımlanabilecek sanatını anlatmak bakımından “dışarıklı” terimi yeterli değil. Aile etkenleri, kültürel geçmiş, dünya sanatını izleme kolaylığı da, inandırıcı bir anlatım sağlayamıyor.

Hemen her üyesi karizmatik ve yaratıcı kişiliğiyle dillere destan olan ailesi, onu elbette özendirmiş, harekete geçirmiştir; hem de rekabet ruhu vermiştir ona. Şirin Devrim’in o doyum olmaz aile tarihinde (“Şakir Paşa Ailesi”nde) ebedileştirdiği o dâhiler kabilesi... Şakir Paşa Ailesi’nde herkes yaratmak ya da yaşamı bir yaratıcı çaba olarak düşünmek zorundaydı... yoksa bir hiçti o insan. O benlikler kazanında, o dehalar potasında, Fahr el Nissa’nın benliği yaman bir güçle kaynamıştı.

1940’ta Budapeşte’de hastalanmış ve kliniğe yatırılmıştı. Birkaç gün sonra kendisini muayene eden bir doktor odada gördüğü bir tuvali sormuş: “Siz mi yaptınız bu resmi?” Fahr el Nissa “Evet”, diye cevap verince Doktor demiş ki “Demek ki iyileştiniz artık. Hiçbir şeyiniz kalmadı.”

Vedat Nedim Tör, şu gözlemini yazmıştı:

“Resim yapmak, Fahr el Nissa Zeid için doğal bir işlemdir. Nasıl çiçekler baharda mutlaka açacaksa, arılar bal yapacaksa, balıklar ister istemez yüzecekse, Fahr el Nissa Zeid de hummalı bir yaratıcılık içinde resim üretmeden yaşayamaz.”

Fahr el Nissa Zeid, sanat zaferini kudretli vizyonu ile coşkun ama denetimli heyecanları sayesinde kazandı. Doruğa ulaşması, Osmanlı devlet adamı fotoğrafçı-tarihçi Şakir Paşa'nın kızı ve son Osmanlı sadrazamlarından birinin yeğeni olduğu için gerçekleşmiş değildi, ne de ünlü yazar Cevat Şakir'i (Halikarnas Balıkcısı'nı), görkemli ressam Aliye Berger'i, nefis seramikçi Füreya Koral'ı yetiştiren ailenin bir üyesi olduğu için. Ülkemizde ünlü ve Fransa'da itibarlı bir yazar olan İzzet Melih Devrim ile evli olduğundan değil. Yaygın övgü kazanan ressam Nejad ile Türkiye ve ABD sahanelerinde alkışlanan Şirin Devrim'in annesi olarak da değil. Ne de Irak Haşimi Kraliyet Ailesi'nin bir üyesi, Irak'ın Berlin ve Londra'daki Büyükelçisi Emir Zeid'in eşi, “Prenses” ve “Sefire” olduğundan.

Yaşamı ilk elli yılından uzun bir süre önce ayrıcalıklı, hatta lüks geçti. Son kırk yılında, bir ara Londra'da, sonra Paris ve Amman'da zorluklara da katlandı.

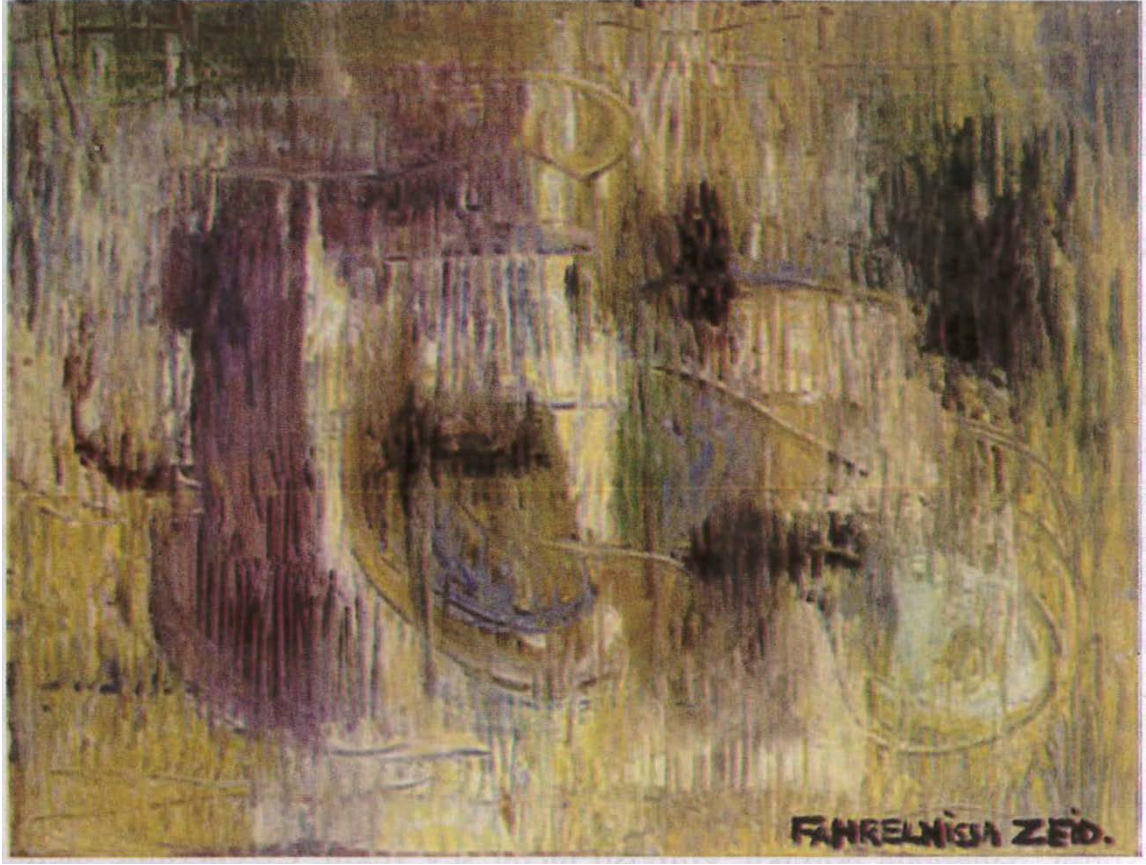
Fahr el Nissa Zeid'in kültür geçmişinde çeşitli Osmanlı sanatları (minyatür, süsleme, hüsnü hat, dinsel ve dindışı mimari, gölge oyunu figürleri, tezhip vb.) vardı, hem de Bizans'tan, Arap'lardan, İranlı'lardan uyarlanmış estetik değerleri. Bütün bunlar, onun kendi sanatının oluşumunda yer almışlardı.

Yetişme çağında yakın çevresinde egemen olan Avrupa kültürü merakı, 1923'te Cumhuriyet kurulunca nerdeyse bir “devlet ideolojisi” olmuştu. Tam anlamıyla bir Osmanlı aristokrati olan Fahr el nissa hanım, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki inkılap ruhunu ve Türkiye'nin yeni kültür yaşantısını benimsedi. Bir yandan da, yurt içinde ve dışında gelişen Sembolizm, Fovizm, Sürrealizm, Gerçekçilik, Mistisizm, Non-figüratif ve Soyut gibi hareketlere doyumсуuz bir ilgi gösterdi.

Sergileri yedi iklim dört bucakta açıldı: Londra, Paris, New York, Dublin, Brüksel, Zürich, Floransa, Aachen, Bristol, Pittsburgh, Cincinnati, Roma, Amman, İstanbul, Ankara.

2001'de, doğumunun 100., ölümünün 10. yılı dolayısıyla Amman'daki Kralî Güzel Sanatlar Enstitüsü ile Dârât-Fünun adlı sergievinde görkemli bir Fahr el Nissa Zeid retrospektifi sunuldu.

Sanat yaşamına dört elle sarıldığında, bütün bu birikimler ve boyutlar, tutarlı bir bileşim oluşturdu. Ama, oluşan bütün, parçaların toplamından çok daha büyüktü. Kişiliği gibi sanatı, kesinkes kendi yaratısı oldu. Bu yaratıya can ve hız veren, belki de André Maurois'nin sözünü ettiği “iç tanrı”ydı, bir kişisel tanrıça...

Çoğu sanatçılar, başlangıçta, belirgin modellere sığınır ya da tutarlı bir harekete katılırlar. Fahr el nissa, kolay kategorileri aşarak bütün türlerin ve akımların tüm olanaklarını bağına bastı. Diyordu ki: “Ben resim yaparken, yaşayan tüm varlıklarla bütünleştiğimi hissedirim. Sonra kendimden geçerim, benliğimi kaybederim, insanüstü bir yaratıcılık sürecinin bir parçası olurum. Böylelikle, lavlar ve kayalar fişkıran bir volkan gibi resimler çıkar ortaya.”

Kişiliğinin salt gücü sayesinde çağdaş Türkiye’deki otantik yerel özellikler ile uluslararası biçem, evrensel miras ile Batı kültürü arasında seçim yapmak zorunluluğunu aşabildi. Onun için duraksama, yol aramak, bocalamak söz konusu değildi. Derler ki: “Genç sanatçılar taklit eder, olgun sanatçılar aşırır”. O ne taklit etti, ne çaldı. Gördüğü, hissettiği, yaşadığı, sezindiği her şeyi, kendi yaratıcılık ülkesinin içine aldı. Çağdaşlarının ve sonrakilerin pek çoğunun elini kolunu bağlayan nice kaygılar, onu engelleyemedi. Her tuvali içinde, açık bir mikrokozmos vardı, Fahr el Nissa Zeid oradan özgürlüğe yola çıkıyordu. Oysa başkaları, herşeyden önce, kendi zincirlerinden kurtulmaya çabalamak zorundaydılar. Onunki ise, “doğal kudretin özgürlüğü” idi. Kırkına gelmeden, tamamen kendine özgü bir biçem geliştirmişti. Ama, resamlığının sonraki elli yılında, o biçemin doktrin ya da teknik yönünden kulu kölesi olmadı. Onun sanat coğrafyasında, “arayış”, canevi denebilecek bir kuvvetti. Değişik, hattâ karmakarışık imgelerin simetrisini yapılandırmak bakımından olağanüstü bir yeteneği vardı. Huzurlu resimlerinin bir çoğunda, âhenk, yalnızca sükûnu değil, patlamanın eşiğindeki bir enerjiyi, dizginlenmiş bir gazabı da gösterir. Bir “furore

poeticus”dur bu. Çağımızda pek az ressam, onun “discordia concors” yeteneğine ve ustalığına erişebilmiştir. Bu, canlılık ve hareketlilik ile gerçekleştirmiştir denilebilir.

Fahr el Nissa Zeid’in 1957’de Londra’nın Lord Galerisi’nde açtığı sergi konusunda “Art News” dergisinde yazan Keith Sutton, çok yerinde bir gözlemlerle, eserlerdeki coşkunluğa ve kıvanca dikkati çekerken hepsinde bilinçli bir desen ve denetim kavramı bulunduğunu söylemişti. Daha önce, 1949 da kısa süren ışıltılı sanat eleştirmenliği sırasında, Bülent Ecevit ise, bazı tablolarındaki “mozaik biçem” üzerinde durarak mozaikte sonuçlanan soyutlama sürecini vurgulamıştı. Ecevit’e göre, bu süreçten doğan soyut sanat, insandan ve doğadan hiç kopmuyordu, çağlar boyunca Anadolu’nun mistik ozanlarına ilham veren ruha benzer bir tasavvufi âhenkle içli dışlı olmuş bir birlik ve bütünlük yaratıyordu. Ankara’da sanatçının doğumunun 100. yıldönümü kutlamalarına ve retrospektifine Başbakan Ecevit’in katılmış olması ilginç ve anlamlıdır.

Yirminci yüzyılın ortasında, Fahr el Nissa Zeid, kendine öyle güçlü bir güven duymaya başlamıştı ki! Oysa, ressamlarımızın çoğu aynı güvene geçen yüzyılın sonuna doğru ulaşıyorlardı. Mizacı o kadar güçlüydü ki özenmesi, ödün vermesi gerekmiyordu. Sanatında ikircikli, gıllığışlı hiçbir şey yoktu. Çizgilerinin, biçimlerinin, portrelerindeki yüz hatlarının keskinliği ve kesinliği önemlidir. Portrelerini, kocası Emir Zeid’in ölümünden sonra “yalnızlıktan kurtulmak için” yaptığını söylemişti. Başka bir sefer de her birinin bir “ruh hâleti”, bir “psikolojik durum” olduğundan söz etmişti.

Kocası Emir Zeid’in olağanüstü portresi, o ruh dolu sabit gözlerle, rahmetliyi ölümden, ressamı umutsuzluktan kurtarıyor: Emir Zeid yüzünün tertemiz çizgileriyle bir Bizans ikonu çarpıcılığıyla ölümsüzleşmiştir bu tabloda. Emir Zeid’in hatırasını yaşatmak için kalın çizgiler ve çarpıcı renklerde yeni bir can vermişti ona. Bence, bu ve öteki portreler, Fahr el Nissa Zeid’i Modigliani’den sonraki en heyecan verici portre sanatçılarından biri yapmıştır. Katia Granoff, bu yaratı yöntemi için “ruh hırsızı” tanımlamasını önerdi.

İlk baş yapıtlarından biri olan “Réve yougoslave” adlı yağlıboya portresi, bir kadının durgun, mütevekkil, ıstıraplı hem de mistik bir huzur içindeki ince uzun yüzünü gösteriyor. 1941’de tamamladığı bu eser, yalnızca kadının unutulmaz yüzü ile değil, bir kubbeyi andıran şal ve üst tarafındaki hüüzün dolu, kargaşaya yönelen dünya ile de olağanüstü. Fahr el Nissa demişti ki: “Portre, sadece çehre değildir, ruhun ta kendisidir.”

Kızı Şirin Devrim’in portresi, türün mükemmellik örneklerindedir: 15 yaşında iken Anneannesinin portresi çarpıcı denecek kadar sade, süsten püsten arınmış bu resimde yüz çizgileri kusursuz, kişilik sarsıcı ve dramatik bir gerçekçilikle saptanmıştır. Şirin Devrim, Annesinin bu resmi nasıl yarattığını çok iyi anımsıyor: “Anne-

min benliğini yükseklerden bir kuvvet ele geçirmiş gibiydi. Cinnete, vecde kapılmıştı sanki. İçindeki gücün itilimiyle tuvale kan ter içinde veryansın ediyordu.” Yaratıcı sürece böyle bir taşkınlığın egemen olması şaşırtıcı, çünkü portrenin kendisi, nefis bir huzurla yaratılmış görünüyor. Aslında kabına sığamayan Şirin, sanırım, yalnızca Annesinin yanında uysal, sessiz, itaatkâr, âdeta boynu bükük olurdu.

Bence, Fahr el Nissa’nın sanat serüveninin başını ve sonunu en iyi dile getiren terim “cesaret”tir. 1950’li yıllarda, kendisi de mükemmel bir ressam olan Nurullah Berk, “Türkiye’de Modern Resim ve Heykel” adlı İngilizce kitabında, Fahr el Nissa Zeid’in yaratıcılık stratejisi konusunda şunları yazıyordu: “Büyük tuvaleri cesaretle ele alarak, coşkuyla ve sabırla, küplerin, eşkenar dörtgenlerin, karelerin atom bombası gibi patlamasından çıkan dağınık ya da birleştirilmiş biçimlerinden akıl karıştıran bilmecele ya da karalarla örülmüş ve vitray gibi ışıldayan acayip örümcek ağları yaratıyor.” Zeid’in bazı eleştirmenler tarafından Kandinsky’nin ruhuna yakın bulunan soyut sanatında, başkalarının başaramadığı bir şiirsel boyut var. Fransız eleştirmen Charles Estienne, onun “Lirik soyut”una övgüler yağdırdı. Bazılarına göre (bu arada Müşerref Hekimoğlu’na göre) Fahr el Nissa Zeid, soyut terimini pek sevmezmiş, hattâ yanlış bulurmuş. “Sentez resmi” terimini tercih edermiş.

Fahr el Nissa Zeid, dokunduğu herşeyi büyüleyici bir güzelliğe dönüştürüyordu. Paris’teki yıllarında, sanatın yeni bir özü olarak kemikleri keşfetti; onları canlı heykeller olarak yeniden icad etti. Kemikten daha sonsuz birşey olabilir mi? Hayatın tek çerçevesi ve ebediyen yaşayan tek kalıntısı... Kemikleri plastiğe koyarak, hayal gü-

cüne dayanan yepyeni düzenlemeler yaptı. Ünlü Fransız yazar André Malraux, Fahr el Nissa Zeid'in kemik eserlerinden birini, ülkesinin ilk Kültür Bakanı olduğu yıllarda, çalışma masasının üstünde tutardı.

Kemik, bir bitişin, yaşamın sona erişinin simgesi olarak düşünülebilir. Ölümü ve sonrasını benimsemek istemeyen Fahr el Nissa, Mevlevi dervişlerin dönüşleriyle güç kazanan manevi heyecanını enfes birkaç tablosunda canlandırdı.

Fahr el nissa Zeid için sanat, bir ölüm kalım sorunuydu, yaşamın anlamıydı. Eserlerini içten fişkırان bir tutkuyla yaratıyordu. Resim yapmak, soluk almak gibiydi, var olmaktı. Onun için güzellik yaratmadan, yaşamak olmazdı. Öldüğü anlara kadar 90'ıncı doğum gününden iki ay önce bile, arayışlarını sürdürüyor, resimlerini yaratıyordu. Amman'daki yılları mutlu ve verimli bir dönem olmuştu. Yetenekli gençlere ve resim sanatını bir hobi olarak benimseyenlere ders vermişti orada. Yeni bir deneyime de girişmişti: Değişik renklerdeki cam parçalarından olağanüstü ilginç yeni yapıtlar hazırlıyordu. Amman'daki evinde kurulan ve kendi adını taşıyan Kralî Ulusal Sanatlar Enstitüsünün işleriyle meşgul oluyordu. Ressamlık yaşantısı 75 yıl sürmüştü... yeni yaratılar uğruna durup dinlenmek bilmeyen bir arayış.

Fahr el Nissa Zeid kutlu narsisizmin simgesiydi. Eserleri, Keats'in dediği gibi, "hep yüksekler için insan coşkularını solumaktaydı." Bu coşkuyu, ömrü boyunca yazdığı tek şiirde yaratıcılığının vecdi ile birlikte sanatla didişmeyi de şöyle dile getirmişti:

Yaşam bir serenad sundu bana.

çingene gibi dansettim o serenadla döne döne.

Tepetaklak ettim yılları

sonra paramparça ettim toplarken onları – ıstırabın tehlikeli yapıları.

Susuzluktan perişan, paniklemiş, yarı kör.

av olmuş gibi, çığlık çığlığa

yangına doğru koştum da

alevler yuttu beni –

işte mutluyum bunun için.

Fırçayı sımsıkı tutarak

avcumda, kolum sağlam.

darmadağın edeceğim bir kütleyi,

delip geçen bir çığlıkla

henüz varlığa kavuşmamış bir resmin içine...

Ama, kim acaba bu resim?

Belirli bir kişi mi?

Sen olabilir misin? Yoksa ben miyim?

Bizi gözetliyor mu... Hem de ne bakış bu!

Ben de gözlüyorum onu!

Evet, işte, güpegündüz!

Durmadan sorular soruyorum o resme:

Söyle bana neler düşünüyorsun, kaygın ne?

Nedir arzuladığın? Ne istiyorsun benden?

Sana sesleniyorum ben...

elbette bir sen var senin içinde:

Senden başka birisi değilsin sen.

Yine de başka birisine sesleniyorum,

o yine sensin ve benim seslendiğim sensin.

tekbaşına olsam da, yapayalnız olsam da

... bir kuru başıma kalsam da, sen ordasın işte, biliyorum bunu!